

Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков

У міру відступу радянських військ на схід на території України відроджується активне релігійне життя. Нацисти вміло використовували з пропагандистською метою атеїстичну політику більшовиків і демонстративно заохочували відновлення діяльності приходів різних конфесій. Сутність політики гітлерівської верхівки в стислому вигляді викладена в одній з промов Гейдріха, в якій він рекомендував “не чинити ніяких дій проти прагнення православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки, слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникнути створення уніфікованої церкви”⁷²⁰. Прагнучи розірвати історичні зв’язки

України з Росією, керівництво III рейху особливої ваги надавало національним та міжконфесійним питанням, перетворивши політику в сфері культів на дійовий інструмент нейтралізації “більшовицько-російських” впливів на українських землях. Під час наради Гітлера 29 вересня 1941 р. зазначалося, що “Велика Україна у з’єднанні з Росією означає небезпеку”, у зв’язку з чим все “російське, що на даний момент має місце, повинно поступово припинитись”, а в місцях спільного проживання “українці мусять бути поставлені над росіянами”. Директиви Берліна німецькій окупаційній адміністрації включали вказівки “зупиняти кожний вияв російського православ’я та його священників, а богослужіння на заселеній українцями території здійснювати тільки українською мовою”⁷²¹.

Втім, такі зовнішні ознаки толерування українцям зовсім не означали, що гітлерівці послідовно підтримують ідею створення єдиної православної структури на теренах України. Якщо директива від 20 листопада 1941 р. санкціонувала діяльність Української автокефальної церкви (поряд з іншими конфесіями)⁷²², то в таємній структурі А. Розенберга, надісланій 18 листопада 1941 р. Е. Коху, наголошувалося, що релігійні об’єднання не мають права займатися політикою і робити публічні заяви, а також вказувалося, що єпископи повинні бути не представниками українського народу, а фактично чиновниками, яких призначатиме міністерство окупованих територій Сходу⁷²³.

Німецьке вторгнення на територію СРСР дестабілізувало релігійне життя, розірвало зв’язки між православним центром Москвою та периферією. Це створило передумови для утворення кількох православних конфесій і втрати всеосяжного контролю Російської православної церкви над канонічними просторами України. Той факт, що екзарх України митрополит Микола (Ярушевич) залишив територію республіки під час наступу вермахту й осів у Москві, дав формальну підставу вважати Києво-Галицьку митрополію такою, що потребує нового керівника.

Окупація України, утворення кількох адміністративно-територіальних одиниць на “східних землях” унеможливили фізичний зв’язок православних священників з двома ієрархічними центрами — РПЦ й Автокефальною православною церквою в Польщі. Це відразу породило відцентрові тенденції серед архієреїв України. Одна їх група, лідером якої був найбільш авторитетний на окупованих українських землях архієпископ Крем’янецький Олексій (Громадський), вирішила будувати свою діяльність на засадах автономії, санкціонованої ще патріархом Тихоном і Всеросійським Помісним Собором РПЦ у 1918 р. У відповідності з рішеннями цього Собору лише обрання правлячого митрополита Київського й Галицького мало дістати схвалення патріарха Московського. У всьому ж іншому Українська православна церква діставала повну свободу дій. Як старший серед ар-

хієреїв, що перебували в зоні окупації, архієпископ Олексій мав усі підстави для того, щоб очолити УПЦ. Українська ієрархія, що відстоювала національну орієнтацію православної церкви, зокрема єпископ Полікарп, висловила йому довіру й підтримку. Однак архієпископ Олексій мав власний погляд на становище в церкві та її майбутнє. 18 серпня він скликав у Почаївській лаврі архієрейський собор, в якому брали участь також архієпископ Симон (Івановський), єпископи Пантелеймон (Рудик) і Веніамін (Новицький). Ухвали собору єпископів були такими: 1. До Помісного Собору Православної церкви в Україні в складі ієрархії, духовенства і мирян вважати Українську церкву та її ієрархію в канонічній залежності від церкви Російської. 2. Повернути Українській церкві права автономії і автономного управління. 3. Надати найстаршому з наявних ієрархів Православної церкви в Україні архієпископу Олексію у відповідності з 34-м правилом Апостолів повноваження обласного митрополита. 4. Вважати екзархат у Західній Україні таким, що припинив своє існування, а екзарха митрополита Миколу, що залишив свій екзархат, Волинську єпархію і священноархімандритство у Почаївській лаврі в час великої небезпеки, таким, що втратив свої повноваження по екзархату, єпархії та Лаврі⁷²⁴.

В. Гордієнко, описуючи ці події, вказує, що ієрархи не знали про призначення 15 липня 1941 р. місцєблюстителем патріаршого престолу РПЦ митрополитом Сергієм Миколая митрополитом Київським і Галицьким та екзархом України. Якщо й припустити таку можливість, то навіть і тоді, з точки зору існуючих правил, позбавлення Миколи звання екзарха РПЦ на західних землях України та Білорусії (наданого йому в 1939 р.) виходило за межі компетенції Почаївського собору. Рішення собору викликало різну оцінку православних архієреїв: якщо єпископи Антоній і Дамаскин (Малюта) визнали їх правочинними, то архієпископи Олександр і Полікарп (Марценко) з ними не погодилися.

Розуміючи, що без підтримки Києва вплив Автономної церкви буде обмеженим, архієпископ Олексій відвідав колишню столицю. Однак там його зустріли досить стримано внаслідок того, що він визнавав юрисдикцію Московської патріархії. Місцеве православне духовенство та громадські кола дали зрозуміти, що хочуть бачити на Київській кафедрі особу з яскраво вираженою українською орієнтацією. Відразу після цього архієпископ Олексій відбув до Холму для консультацій з архієпископом Іларіоном з пропозицією очолити Київську кафедру. На початку грудня 1941 р. архієпископ Олексій скликав черговий собор єпископів, від імені якого знову запропонував Іларіону Київську єпархію. Підтримку даній кандидатурі висловили також Адміністрація Автокефальної церкви на чолі з єпископом Полікарпом (Сікорським), Всеукраїнська церковна рада у Києві і навіть

митрополит А. Шептицький. Позитивна відповідь від архієпископа Холмського та Підляського надійшла 26 грудня. Тим часом собор надав Олексієві титул митрополита Волинського і Житомирського та екзарха України. Не зважаючи на канонічний зв'язок з РПЦ, Автономна церква цим самим кидала виклик Московській патріархії, ігноруючи її ставленика в Україні митрополита Миколу. З іншого боку, це був відчутний удар по амбіціях прихильників Автокефальної церкви і вагома заявка на провідні позиції в рейхскомісаріаті “Україна”. З цим не могли погодитися ні лідер апологетів автокефалії архієпископ Полікарп, ні митрополит Харківський та Охтирський Феофіл (Булдовський), який до певного часу займав осібну позицію. Власне бачення ситуації в листі до митрополита Олексія (23 жовтня 1941 р.) окреслив митрополит Діонісій. Рішення Почаївського собору він вважав неправомірним з кількох причин: по-перше, підпорядкування Православної церкви в Україні РПЦ неможливе внаслідок того, що “під теперішню пору не існує правильної й на засадах канонічних організованої Церкви російської”, по-друге, Православна церква в Україні, згідно з Томосом Константинопольського патріарха від 13 листопада 1924 р., була незалежною церквою і “перебувала в канонічному зв'язку з великою Церквою Царгородською”; по-третє, оскільки канонічне право забороняло поширювати повноваження одного церковного об'єднання за рахунок іншого, “Московська патріархія з її місцеблюстителем митрополитом Сергієм, підпорядковуючи собі терени нашої св. Автокефальної Церкви, поступала всупереч приписів канонічних”⁷²⁵.

Цей крок прискорив формування автокефальної ієрархії на землях, що увійшли до складу рейхскомісаріату “Україна”. За підтримки активістів автокефального руху з Волині митрополит Діонісій відновив юрисдикцію над Волинню, а також поширив її на Наддніпрянщину. 11 серпня 1941 р. він повідомив українських архієреїв про створення чотирьох нових єпархій — Житомирської, Крем'янецької, Луцької та Поліської. В листі визначалися засади, на яких мала будуватися діяльність цієї гілки Автокефальної церкви: 1) національний характер; 2) автокефальність; 3) соборний устрій, що дає мирянам широкі можливості для управління церквою. Дії митрополита Діонісія обнадійливо сприйняли прихильники автокефалії УПЦ у Києві. Колишні священники та віруючі УАПЦ формації 1921 р. ініціювали організаційні збори, на яких було відновлено Всеукраїнську православну церковну раду (ВПЦР)⁷²⁶. До складу церковної ради увійшли: митрофорний протоієрей Л. Юнаков — почесний голова Ради, підполковник М. Рибачук — голова Ради, протопресвітер П. Длугопільський — перший заступник голови, І. Руденко — другий заступник голови, диякон В. Чорноморець — секретар, І. Твердохліб — скарбник,

протопресвітер Феодосій Павловський, митрофорний протоієрей Микола, священник П. Касьянчук, Ф. Коваль — члени Ради. Українська Церковна Рада розмістилася в Митрополичій палаті при соборі Св.Софії. Головним напрямом її діяльності стала українізація церкви та об'єднання автокефальних церков на всіх українських землях⁷²⁷.

Члени ВПЦР за сприяння київського бургомістра Базалія вирушили до Варшави, де обговорили з митрополитом Діонісієм перспективи автокефального руху в Україні. 17 жовтня 1941 р. на зборах ВПЦР у Києві відбулося об'єднання всіх церковно-православних течій, що залишалися поза межами Автономної церкви. Трохи згодом виникли церковні ради у 8 колишніх обласних центрах, що визнавали зверхність ВПЦР та підтримували зв'язки між собою⁷²⁸.

У перші дні жовтня у Полтаві виникла українська церковна рада на чолі з досвідченим церковним діячем Миколою Шевченком, яка мала вплив на всю Полтавщину.

Восени 1941 р. активну діяльність розгорнула Рівненська церковна рада. 29—30 листопада під головуванням І. Корноухова відбулося засідання ради, предметом якої був стан справ у Православній церкві на Волині⁷²⁹.

Центром автокефального руху стала Волинь. Німці дозволили створити на Волині громадську організацію — Українську раду довір'я, більшість членів якої становили прихильники автокефалії українського православ'я. 31 серпня — 1 вересня 1941 р. у м. Рівне вони провели нараду, учасники якої прийняли рішення, в якому вони однозначно висловлювалися за автокефалію і незалежність Української православної церкви. Автори ухвали пропонували: “До часу скликання, на підставі закону 1 січня 1919 р., Всеукраїнського Церковного Собору Рада Довір'я вважає за необхідне покликати тимчасову адміністрацію Української Православної Церкви на звільнених територіях, яка, будучи національно-українською за своїм складом, вела б справи церкви з цілковитим забезпеченням суто національного характеру та довела б до скликання Всеукраїнського Церковного собору в Києві”⁷³⁰. Голова Ковельської та Луцької архієпархій Полікарп, якого митрополит Діонісій у серпні підніс до сану архієпископа, 28 листопада провів у Луцьку перше засідання єпархіальної ради. До її складу входили голова міської управи інженер М. Єрмолаєв, М. Олійник, С. Наїдко, полковник Филипович, директор М. Талаш, інженер П. Голубович, професор П. Покальчук, Є. Тиравський, інженер Ю. Костянтинов, професор М. Тарнавський, професор В. Федоренко, протоієрей Л. Долинський, П. Тимошук, В. Михайлівський. На порядку денному засідання стояло два питання: 1) доповідь архієпископа Полікарпа про стан Православної церкви на колишніх землях Польщі та на Великій Україні; 2) доповідь Є. Тиравського про зустріч з архієпископом Крем'янецьким та Рівненським Олексієм (19 листопада, по-

вертаючись поїздом з Холму, архієпископ затримався на кілька годин в Луцьку, де мав бесіди з місцевим громадянством). Після обговорення доповідей учасники засідання прийняли ухвали, в яких піддавалася осуду “москвофільська діяльність архієпископа Олексія та суцїх з ним єпископів”⁷³¹.

13 грудня 1941 р. на нараді представників церковних рад Волині було прийнято резолюцію наступного змісту: “Виступити рішуче проти неканонічної і надзвичайно шкідливої для Української Православної Церкви діяльності архієпископа Крем’янецького Олексія і оточуючих його єпископів з висвітленням цілої справи тяжкого стану церковного життя, просячи його Блаженство призначити Адміністратором Православної Церкви на звільнених землях України єдиного по цей бік річки Бугу єпископа — українця Полікарпа, архієпископа Луцького і Ковельського”. Учасники наради висловили готовність до співпраці з церковними радами інших регіонів України, зокрема ВПЦР у Києві⁷³².

24 грудня 1941 р. митрополит Діонісій на підставі “Патріаршого і синодально-канонічного Томосу Вселенської і Царгородської патріархії про визнання православної церкви в Польщі автокефальною”, з метою “впорядкування церковного життя на визволених від більшовиків українських землях” призначив архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа “Адміністратором Української автокефальної церкви на звільнених землях України”⁷³³. Більшість сучасних вітчизняних істориків вважають Томос достатньою канонічною підставою для такого рішення (Д. Степовик, В. Ващенко, Ю. Волошин та ін.), Д. Поспеловський, автори й видавці православного журналу “Вера и жизнь”, російські історики церкви не погоджуються з таким твердженням і стоять на тому, що в роки війни в Україні відродили традицію “неканонічної, липківської УАПЦ”. “Неолипківським”, “неосамосвятським” більшість зарубіжних (В. Алексєєв, Т. Ставру, Д. Поспеловський) та російських (В. Якунін, О. Васильєва та ін.) дослідників вважає висвячення автокефальних єпископів Івана (Губи), Никанора (Абрамовича), Фотія (Тимощука), Мануїла (Тарнавського), Мстислава (Скрипника), Сильвестра (Гаєвського), Михайла (Хорошого), Григорія (Огійчука), Геннадія (Шиприкевича), Володимира (Мальця), Георгія (Коренистова) в першій половині 1942 р.

УАПЦ не визнала Московська патріархія, ієрархія якої вважала спосіб утворення Автокефальної церкви неканонічним, оскільки матірня церква — РПЦ — не давала згоди на цю акцію. До того ж архієпископ Полікарп, митрополит Діонісій та інші архієреї УАПЦ засуджувалися за контакти з гітлерівцями⁷³⁴. Адміністратор УПЦ архієпископ Полікарп у березні 1942 р. дав відповідь на ці звинувачення, вказуючи на неприпустимий характер взаємин митрополита Сер-

гія і безбожницького сталінського режиму. На цьому протистояння двох ієрархів не закінчилося. Місцєблєститєль патріаршого престолу РПЦ апелював до східних церков з тим, щоб вони своїм авторитетом вплинули на непокірного українського владику. У квітні того ж року архієпископ Полікарп виступив з другою заявою такого змісту: “Минуло шість тижнів від часу, коли я мусив дати відповідну відповідь московському митрополитові Сергієві за його напади на мене та на Православну Церкву в Україні. Одначє знаєтьсє, що вірно відданий Москві Сергій уважєє сєбє всє щє покликаним вмішуватисє в розвиток церковного життє в остаточно визволеній від большевицького терору Україні.

Ось так недавно звернувся він до грецько-православних єпископів Левантійських держав* і сходу з просьбою, щоб скликати синод, який мав би постановити санкції проти мене, причому мав би взяти під увагу навіть справу моєї анатеми. Щоб мати для такого потягнення якусь відповідну підставу, поширює Сергій плітку, буцімто з німецького боку я мав бути визначений Керченським патріярхом. Це нове встрявання митрополита Сергія у внутрішнє життє церкви в Україні я якнайгостріше відкидаю та заявляю, що Православна Церква в Україні ніколи не була канонічно залежна від Москви, що підтверджує синодально-канонічний Томос Візантійського патріярха з 1924 року. Через те всі діяннє митрополита Сергія не можуть торкатисє Україні. Твердження про призначеннє мене Керченським патріярхом є видуманє.

Ці нові намаганнє митрополита Сергія виключити мене з церковної спільноти та його встрявання в наші церковні справи щє раз доказують, як тісно він зрісся з більшовизмом та як мало йому лежить на серці церковнє життє в Україні. Тому митрополит Сергій повинен знати, і хай про це почує цілий світ, що по відвороті Червоної армії з України знову віддано українському православному населенню для його релігійних потреб ті церкви, які большевики замінили були на зерносховища, театри та клуби. Під німецькою владою розвиваєтьсє церковно-релігійнє життє вільно та без перешкод”. Далі архієпископ Полікарп вказав на невідповідність дій місцєблєститєля патріаршого престолу РПЦ, що сповідував угодовську політику стосовно більшовиків, які нищили православнє духовенство, і водночас дорікав співпрацю з німцєми Українській автокефальній церкві⁷³⁵.

Архієпископ Олексій також оприлюднив власнє ставленнє до заяв свого канонічного зверхника. В одному з останніх своїх пастирських листів він нагадав про атеїстичну навалу більшовизму і з вдячністю говорив про німецьку армію, завдяки якій стало можливим відродженнє релігійного життє в Україні. “Але, на жаль, ми почули, — писав архієпископ Крем’янецький, — що в англійських часописах гостро заатаковано самє наших німецьких визволитєлів, і то заатаковано

тими, що не повинні були цього робити. Це зробив митрополит Сергій, який через 10 років бачив та сам перейшов через жах і страхіття більшовицького життя й більшовицьких знущань над церквою та вірними. Він, митрополит Сергій, напевно добре знає, як скоро відбувалося релігійне життя на Україні й як дуже різниться воно від попередніх форм. Хоч він це знає, намагається він своєю заявою спинити нестримний розмах українського духа та волі.

Декляруючи за збереження московських інтересів, санкціонує він 25-річний кривавий терор Кремля проти Христа, проти нашої віри, проти церков та всіх вірних. Сприяючи більшовицьким можновладцям, схвалює митрополит Сергій незчисленні вбивства єпископів, духовних та вірних і нищення та безчещення незчисленних церков. Ця декларація — це чиста облуда, яку ми караємо погордою перед цілим світом”⁷³⁶.

“Газетна війна” між ієрархами різних православних конфесій в окупованій Україні та за її межами свідчила про досить складну релігійну ситуацію, якою вміло користувалися обидва тоталітарні режими — сталінський та гітлерівський. Поставивши релігійні структури під цілковитий контроль, Берлін і Москва використовували їх у власних політичних інтересах.

Питання про співвідношення приходів та духовенства двох православних конфесій в роки окупації і донині залишається дискусійним. За свідченням єпископа Никанора (УАПЦ), протягом трьох місяців на території рейхскомісаріату “Україна” утворилося 518 автокефальних парафій, кількість духовенства складала 455 осіб, 226 з яких мали довоєнний стаж і повернулися до пастирського служіння, а 136 були щойно висвяченими. І.Власовський веде мову про 150 автокефальних громад на Полтавщині й Дніпропетровщині та 100 — на півдні України (Кіровоградська, Одеська й Миколаївська області)⁷³⁷. Автори книги “Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине” (К., 1985, с. 183) констатували наявність 500 приходів Автокефальної та 5600 — Автономної церкви перед приходом Червоної армії в Україну.

Продовжуючи співставлення чисельності приходів та священнослужителів УАПЦ й Автономної церкви, Д.Поспеловський наводить дані по Київській єпархії: у 1943 р. тут нараховувалося 500 автономістських та 298 автокефальних храмів, 600 кліриків Автономної та 434 — Автокефальної церкви⁷³⁸.

Найбільш ґрунтовно дослідив цю проблему німецький учений Фрідріх Гейер. Даючи характеристику 15 автокефальним і 16 автономістським архієреям, він вказував, що перші були більш політизовані, тоді як другі виявляли схильність до аскетичного, суто релігійного життя, оскільки майже всі були ченцями. За національним складом єпископат УАПЦ був (за виключенням двох архієреїв і митрополита Діонісія) російським, в той час як майже всі єпископи Автономної це-

рки мали українське коріння⁷³⁹. Окрім архієпископа Олексія (Громадського), до складу Автономної церкви входили архієпископ Симон (Івановський), схиархієпископ Антоній (князь Абашідзе), який помер у Києво-Печерській лаврі 1 листопада 1942 р., єпископи Пантелеймон (Рудик), Веніамін (Новицький), Антоній (Марценко), Дамаскин (Малюта), Іоанн (Лаврієнко), Іов (Крестович) та інші⁷⁴⁰.

Згідно з інформацією, наданою архієпископом Пантелеймоном, у 1943 р. в єпархії діяло 500 парафій, на відміну від 410, вказаних Ф. Гейером на кінець 1942 р. Разом з парафіями УАПЦ виходила загальна цифра — 800 православних приходів, що складало трохи менше половини діючих парафій у дореволюційній Київській єпархії. 72 % священників Київської єпархії повернулися до виконання пастирських обов'язків (600 — Автономної церкви та 434 — УАПЦ) у роки війни⁷⁴¹.

У Полтавській єпархії до революції діяло близько 1200 приходів, а на початку 1943 р. — 140 приходів та стільки ж священників Автономної церкви. УАПЦ мала на цей час 102 пастирів, 12 з яких були щойно висвячені, а 6 прибули з Волині. Кількість автокефальних приходів Гейер не називає, вказуючи лише, що в самій Полтаві діяло 6 автономістських та 4 автокефальних приходи⁷⁴². З періодики того часу відомо, що таких було понад 60. Однак радянські джерела говорять про те, що в період окупації відновилися Богослужіння у більш як 300 храмах. Отже, дані періодики та Ф. Гейера щодо Полтавської єпархії можна вважати заниженими⁷⁴³.

За даними В. Алексеєва і Т. Ставру, на Поділлі лише 20 % культових споруд залишалися незруйнованими. Перебуваючи у прикордонній смузі, Подільська єпархія опинилася під особливою увагою радянських органів. У результаті репресивних заходів у єпархії залишилося всього 10 кліриків⁷⁴⁴. У період окупації єпископ Автономної церкви Дамаскин сприяв організації на Поділлі близько 600 приходів (до революції їх налічувалося 1500), які обслуговували 223 пастирі.

У Житомирській єпархії в 1943 р. діяло 300 автономістських та 100 автокефальних приходів (до революції — 800 парафій РПЦ).

Єпископ Автономної церкви Леонтій висвятив близько 200 пастирів, які закінчили короткотермінові курси. 318 приходів Автономної церкви було відкрито в Дніпропетровській єпархії. В обласному центрі діяло 10 з них (до революції — 27)⁷⁴⁵.

Майже всі монастирі підпорядковувалися Автономній церкві. Юрисдикцію УАПЦ визнавали понад 20 монастирів: чоловічі Дерманський (60 ченців) та малий монастирі поблизу Рівного, а також Більовський та Корецький жіночі (130 черниць) обителі. Архієпископ УАПЦ Никанор з гиркотою визнавав, що Автокефальна церква майже не має монастирів (Більовський і Дерманський монастирі відійшли

до УАПЦ пізніше). Архієрей називав причиною такого становища те, що чернецтво вважало священників і єпископів УАПЦ неканонічними. Вірне ортодоксальним православним традиціям, воно вбачало резони створення Автокефальної церкви не в релігійних, а в політичних мотивах⁷⁴⁶.

В. Алексєєв і Т. Ставру наводять твердження місцєблюститєля патріаршого престолу митрополита Сергія (Страгородського) про те, що в Україні 95 % населення сповідували православ'я, причому 55 % належали до Автономної церкви, а 40 % — до УАПЦ⁷⁴⁷. Важко сказати, наскільки наведені цифри відображають дійсний стан речей, адже обліку віруючих в роки війни німецькі власті не вели, а радянські органи (Рада у справах РПЦ при РНК СРСР) не мали в той час точних узагальнених даних.

Для рядових віруючих поділ у більшості випадків (особливо у Великій Україні), належність до певної конфесії принципового значення не мали. Однак у західному регіоні, де масова релігійність підкріплювалася високим рівнем національної свідомості, підтримка автокефалії Православної церкви асоціювалася з боротьбою за відродження незалежної української держави.

Взаємини Автономної й Автокефальної церков були складними. Практично в кожному генеральному окрузі діяло по дві єпархії. Так, у Миколаєві після приходу німців виникли єпархіальне управління та духовна консисторія Автономної церкви на чолі з архієпископом Антонієм (Олександром Марценком), що прибув з Кам'янця-Каширського на Волині. Пізніше до міста приїхав архієпископ Михайло (Федір Хороший), який очолив приходи автокефальної орієнтації. У радянських документах відзначалося, що обидва архієреї в період окупації “вели антирадянську роботу, виступаючи перед віруючими з контрреволюційними проповідями, і випускали у світ різного роду антирадянські відозви”. Обидва ієрархи під час відступу німецьких військ виїхали на Захід⁷⁴⁸. Рівненсько-Крем'янецькою єпархією УАПЦ керував єпископ Платон, в той час як Волинську єпархію Автономної церкви очолював архієпископ Олексій (Громадський)⁷⁴⁹.

У лютому 1942 р. до Адміністратора УАПЦ архієпископа Полікарпа прибув спеціальний посланець від Київської церковної ради протоієрей П. Косянчук з проханням відвідати Київ найближчим часом або надіслати нововисвяченого єпископа-українця. З газети “Волинь” довідуємося, що надісланого до Києва єпископа Пантелеймона ніхто з киян не визнає і він обертається в тісному колі росіян та “малоросів”. Призначення єпископа-українця до Києва зустрілося б з гарним бажанням населення та внесло б у церковне київське життя спокій та духовну полегшу для вірних⁷⁵⁰. Полікарп призначив на Київську кафедру єпископа Никанора, а його заступником і помічником — нововисвяченого єпископа Мстислава (Скрипника). Саме останній став ключовою фігурою УАПУ в Києві. Він виявив здатність до ком-

промисів, тактичної гнучкості й не применшував реальних досягнень єпископа Пантелеймона. Ініціативний та енергійний архієрей Автономної церкви зумів завоювати прихильність місцевої влади, і в самому місті йому підпорядковувалося 14 храмів та 8 монастирів у той час, коли УАПЦ мала у своєму розпорядженні Андріївську та ще дві церкви, єпископ Мстислав намагався нівелювати суперечності між двома конфесіями і домагався об'єднання з Автономною церквою, для чого готувався вступити в переговори з єпископом Пантелеймоном⁷⁵¹.

Єпископ Пантелеймон вступив у гостру конфронтацію зі Всеукраїнською православною церковною радою, яка в результаті цього конфлікту в лютому 1942 р. була розпущена окупаційною владою. Причиною протистояння стала непоступливість членів ВПЦР у питанні про автокефалію. Досить напружено склалися стосунки керівників УАПЦ й АПЦ — Полікарпа (Сікорського) й Олексія (Громадського). Запевняючи опонентів у тому, що він є прихильником канонічної автокефалії Української православної церкви, митрополит Олексій закликав дочекатися визнання цього статусу помісними церквами, в тому числі й РПЦ. Архієпископ Полікарп відстоював історичну обумовленість і тяглість автокефалії українського православ'я, що не потребувало додаткових канонічних атрибутів. У гострій полеміці доходило до обопільних образ: вищий достойник АПЦ звинувачувався у “москвофільстві”, а Полікарп іменувався “єресіархом”, “розкольником” тощо.

Одним із зовнішніх виявів протистояння було ставлення до українізації церкви. Залишаючись на позиціях традиціоналізму, духовенство Автономної церкви продовжувало правити Службу Божу церковнослов'янською мовою. Ієрархія УАПЦ і національно свідомі частини мирян настійно вимагали проведення відправ українською мовою. На цьому ґрунті неодноразово виникали конфліктні ситуації. Ось лише кілька епізодів.

15 лютого 1942 р. церковний хор Дубенського собору почав співати Літургію українською мовою. З цим не погодився настоятель храму, який категорично заборонив дякону здійснювати богослужіння рідною мовою прихожан. У волинському с. Кримка миряни звернулися до о.Варницького з проханням відправити богослужіння з нагоди роковин злуки УНР і ЗУНР. Панотець категорично відмовився від підтримки патріотичної акції, що викликало обурення громадян і різке падіння авторитету пароха серед односельців⁷⁵².

У с. Оржев молодь під керівництвом одного з активістів українізації церкви п. Гончаренка організувала хор і вивчила Літургію українською мовою. Однак Службу Божу в місцевій церкві по-українськи не відправляли, оскільки цьому противився о. Рижук. Внаслідок такої позиції місцевого пароха віруючі масово перестали відвідувати церкву.

В с. Здовбиці поблизу Здолбунова священиками місцевого храму були колишні офіцери царської армії. Прохання прихожан перейти на українську мову богослужінь вони зверхньо відкинули, “бо мужицька мова для цього непридатна”. Панахиди за полеглих героїв не відправлялися, оскільки настоятель вважав, що “не стоить за бандитов молитися”.

Навіть для такого міста, як Сарни, українська мова під час відправ була рідкісним явищем. Завдяки зусиллям громадськості, 30 листопада 1941 р. о. Ю. Палій по-українськи служив панахиду по героях Базару (на честь 20-річчя події). Не були марними й зусилля молоді с. Оржів, де 23 листопада вперше Слово Боже звучало рідною мовою⁷⁵³. У березні 1942 р. в Олександрії (Рівненський генеральний округ) з ініціативи відділу пропаганди окружного товариства “Прогрес” й “Сільського Господаря” відбулася конференція культосвітніх працівників району, на яку прибуло близько 30 осіб. Разом з іншим розглянуто й церковні справи, зокрема про мову культових відправ. З’ясувалося, що з 7 священиків, які служили в районі, двоє користуються “чужою нам мовою”, з приводу чого учасники прийняли відповідне рішення. У Вербівському районі з ініціативи протоієрея Міцевича відбувся з’їзд місцевих священиків. У результаті жвавого обговорення всіх питань порядку денного духовенство Вербівщини прийняло ухвалу про перехід до української мови богослужінь⁷⁵⁴.

Важливим чинником українізації церкви стала періодична преса. Сотні статей, присвячених ролі православ’я у відродженні української державності, духовності, культури, сприяли піднесенню національної свідомості, збільшенню числа прихильників ідеї автокефалії УПЦ.

В одному з грудневих випусків часопису “Волинь” (1941 р.), редакція якої стояла на позиціях автокефалії українського православ’я, було вміщено матеріал, спрямований проти консервації старих порядків у релігійних справах. У замітці, зокрема, відзначалося: “Крем’янець (резиденція керівника Автономної церкви архієпископа Олексія Громадського — Авт.) сьогодні старається відігравати роль певного центру українського церковно-релігійного життя. Але чомусь крем’янецьке духовенство не може зрозуміти, що живе в українській дійсності, й відправляє богослужіння живою Московською мовою. В монастирі відбулася панахида по замордованих “руками безбожників” жертвах у крем’янецькій в’язниці. Але жоден священик ні в проповіді, ні в молитвах не згадав, що це були українці, за українську справу карались у в’язниці і там же загинули”⁷⁵⁵.

18 січня газета повідомляла, що в Рівненській єпархії вже кілька тижнів поминають архієпископа Олексія в якості екзарха Православної церкви в Україні. З часу проголошення Владика керівником УАПЦ навіть священики промосковської орієнтації стали поминати

“церкви в Україні”. До того про Україну не згадувалося жодним словом⁷⁵⁶.

Ряд публікацій містив тенденційні, суб’єктивні твердження, що свідчили про явну заангажованість авторів. Так, у статті “Більшовицькі махінації навколо Церкви”, вміщеній у часописі “Вінницькі вісті” на початку 1942 р., представники Автономної церкви звинувачувалися в тому, що легко можна було значною мірою інкримінувати їй прихильникам УАПЦ. Автор матеріалу стверджував: «Незважаючи на загальну для обох релігій назву “православ’я”, українське православ’я нічого спільного не мало й не має з московським. Діячі останнього, що впадали, з одного боку, візантійську консервативну мертвячину, а з другого — методи католицьких єзуїтів (од Фотія через Победоносцева до сьогоденних енкаведистів включно), завжди перетворювали церкву на кубло інтриг, на осередок політиканства, на засіб духовного гноблення народів. Чужа всьому цьому є національна Українська Церква з її рідною народною мовою та законними архіпастирями — духовними, а не політиканствующими провідниками». На підставі того, що архієпископ Олексій оголошений екзархом України, перебуваючи в юрисдикції московської патріархії, автор статті звинувачує його в тому, що він “кладає Церкву в Україні до ніг московського патріарха, агента НКВД”, а отже, і сам є таким агентом⁷⁵⁷.

У листопаді 1941 р. “Український голос” опублікував “Думку православного українця”, яка зводиться до закидів на адресу Автономної церкви у співпраці з більшовицькими спецслужбами, прагненні її єпископату затягнути “українців назад у духовне московське рабство”⁷⁵⁸.

Спробу історичної ремінісценції та моралізаторсько-викривального аналізу діяльності Православної церкви у міжвоєнній Польщі здійснено в статті Чернігівця “Карти на стіл” (“Волинь”, січень 1942 р.). Автор викриває “пристосуванство” православної ієрархії до польського режиму, його “аморальність” (на основі переліку літератури, що зберігалася у Крем’янецькій консисторії) і, нарешті, переходить до головного, закликаючи уявного опонента: «Пора відкрити, нарешті, карти, і коли думаємо про русифікацію, то не треба того прикривати релігією.

... Справа проста. Нам залежить на оздоровленні церковного життя, оживленні справжньої віри й її поглибленні (а що це неможливе без рідної мови в богослужінні — то і на українізації) — вам залежить на безоглядній русифікації, за всяку ціну, коштом віри й православ’я.

Це не боротьба “тихонівців” і “липківців”, а боротьба проти чистої української православної віри, яку боронила свого часу УАПЦ в Києві — оборонить і тепер»⁷⁵⁹.

А ось яку аргументацію на користь українізації Православної церкви висунув автор іншої публікації в тому ж виданні під символіч-

ною назвою “Руки геть!” Серед авторів, які полегшували більшовикам антирелігійну роботу на українських землях, у статті перелічено такі: 1) низький рівень освіти духовенства; 2) прагнення священнослужителів, замість поглиблення й поширення православної віри справжньою працею серед своїх “овечок”, вдержати їх при собі лише незрозумілим, таємничим обрядом богослужіння та звичкою до певних форм (що не вимагало ні спеціальних зусиль, ані інтелігентності); 3) формальне ставлення духовенства до власних обов’язків і часто не відповідний становищу спосіб життя.

Все це зводило релігію до однієї лише форми. Однак серед українського духовенства була певна частина, зацікавлена в “консервованні” такого становища до часу, коли знову запанує “Матушка Раєся”. Для цього вони серед духовенства і вузького кола “своїх людей” підтримували дух “єдінства”, не лише церковного, але й “общеруського”. За зовнішнім прагненням утримати церкву в традиціях церковнослов’янських канонів проступає прагнення підтримати всюдишущу руку Москви над собою.

Характеризуючи мовну проблему, автор нагадав, що і старосерейська, і церковнослов’янська мови мали тисячолітню історію. Але саме тому, що болгарини не розуміли грецької, Кирило і Мефодій переклали Святе Письмо на староболгарську мову, якою розмовляли їх сучасники, бо “субота для людини, а не навпаки”, і сам Ісус Христос наказав апостолам проповідувати і молитися мовами тих народів, серед яких вони несли Слово Боже. За словами автора публікації, в часи Гетьманщини українізованою староболгарською мовою не лише молилися, але й писали книги. Петро I заборонив друкувати книги такою мовою і звелів перейти на російський варіант староболгарської. А 1734 року було наказано знищити всю богослужбову літературу, видану українізованою староболгарською мовою. Автор наполягав, що “оскільки тепер ніхто не пише і не вчиться староболгарською мовою, то необхідно впроваджувати в богослужіння українську. А канонічне крутіство та посилення на те, що коли українська церква понад 300 років була під Москвою, то вже настало “право передавання”, це справа людей непорядних, яким треба сказати: “Руки геть!”⁷⁶⁰.

Неважко помітити, що в більшості публікацій у періодиці того часу переважали емоції, надмірний політичний наліт, прагнення вирішити церковні проблеми політичними й ідеологічними засобами, відсутність бажання та вміння йти на компроміси, шукати конструктивні рішення. Разом з тим можна по-людськи зрозуміти прихильників української ідеї, які, здавалося їм, отримали шанс для відродження національної державності й незалежної церкви.

Свої особливості мав процес українізації православного життя на Харківщині. Єдиний архієрей УАПЦ формації Феофіл (Булдовський)

був зареєстрований у Харківській міській управі як “митрополит всієї України”. Для того, щоб схилити старого митрополита до визнання УАПЦ, довелося докласти чималих зусиль не лише представникам української православної громадськості, а й німецької окупаційної адміністрації. Значний вплив на організацію і суспільно-політичне спрямування релігійного життя в Харкові здійснювали самостійницькі кола: спочатку офіційно, а після заборони гітлерівців нелегально у місті діяв т.зв. “Громадський комітет” на чолі з В. Доленком, при якому було створено церковну комісію. Під час засідання цієї комісії 20 листопада 1941 р. Доленко виклав схвалені присутніми основи церковної політики на окупованих нацистами теренах: “На відміну від 1922—1924 рр., тепер на Україні повинна існувати єдина церква — автокефальна, виходячи з принципу не територіально-національного, а територіально-державного. Україна — держава, в якій церква є українська, автокефальна, незалежна від того, на якій мові здійснюється богослужіння. Не слід допускати церковного розподілу, антагонізму і внутрішньоцерковної боротьби. Церковну владу та ініціативу потрібно взяти в свої руки”. Окрім названої комісії, при “Просвіті”, діяла ширша за складом і функціями церковно-богословська комісія, яка ставила перед собою завдання “ув’язати роботу єпархіяльного управління з “Просвітою”⁷⁶¹.

Пильно стежачи за розвитком подій, німецька влада намагалася повністю контролювати ситуацію і коригувати її залежно від обставин. Спочатку гітлерівці підтримували УАПЦ як противагу РПЦ і російським впливам в Україні. Згодом їх стала непокоїти явна політична спрямованість руху за автокефалію УАПЦ. Так, у спецдонесенні начальника поліції безпеки та СД про події на окупованій території зазначалося, що Українська автокефальна церква стала “ще одним інструментом української національної політики”⁷⁶².

Аби нейтралізувати надмірну політизацію релігійного життя і згубні наслідки конфронтації між УАПЦ й АПЦ, окупаційна влада вжила низку обмежувально-регулятивних заходів. У середині травня 1942 р. рейхс-міністр окупованих територій А. Розенберг передав рейхс-комісарам розпорядження, якими релігійним об’єднанням заборонялося займатися політичною діяльністю. Рекомендувалося сепарувати релігійні групи за національними і територіальними параметрами, причому влада повинна була особливо ретельно дотримуватися національного принципу при затвердженні керівників релігійних інституцій. Компетенція кожної єпархії обмежувалася кордонами генерального округу. Окремо наголошувалося на ставленні до РПЦ як до носія ворожої рейху російської національної ідеї⁷⁶³. В датованій 1 жовтня 1942 р. інструкції заступника рейхс-комісара України Даргеля містилася вказівка дотримуватися “рівноваги позицій обох церков”.

У зв'язку з цим слід було “у відповідний спосіб протистояти будь-якому об'єднанню”⁷⁶⁴.

Незважаючи на протидію окупаційної адміністрації та взаємні суперечності, архієреї АПЦ й УАПЦ робили кроки до порозуміння і навіть організаційного об'єднання. Готовність до примирення виявили і архієпископ Полікарп, і митрополит Олексій, причому останній у листі до свого опонента писав, що вони обидва витримали іспит на “українця” і що взагалі вже на часі припинити надуманий поділ на “москалів” та “українців”⁷⁶⁵. Після відповідних консультацій сторони дійшли консенсусу, і 8 жовтня 1942 р. у Почаєві митрополит Олексій разом з автокефальними архієреями Никанором і Мстиславом підписали “Акт поєднання”. Серед найважливіших положень ухваленого документа були такі: 1. Існування Української автокефальної православної церкви визнавалося dokonаним фактом. 2. Встановлювалося канонічне спілкування УАПЦ з іншими православними церквами, опосередковане митрополитом Діонісієм, який до скликання Всеукраїнського помісного собору визнавався місцєблюстителем Київського митрополичого престолу⁷⁶⁶. Отримавши повідомлення про угоду між двома ієрархіями, Даргель викликав єпископа Мстислава і заявив йому, що німецька влада вважає її нелегітимною, після чого наказав тому виїхати до Прилук з заборобою займатися релігійною та політичною діяльністю. Під тиском групи архієреїв Автономної церкви та німецької влади митрополит Олексій 15 грудня 1942 р. відкликав свій підпис під Актом⁷⁶⁷. Слід зауважити, що позицію єпископів Пантелеймона, Веніаміна, Дмитрія та інших противників об'єднання з УАПЦ обумовлювало зовсім не бажання підтримувати канонічний зв'язок з РПЦ, а прагнення здійснити цей процес під егідою митрополита Православної церкви в Німеччині Сефафима (Ляде).

Як би там не було, але всі спроби, спрямовані на консолідацію православ'я і утворення єдиної ієрархії, внаслідок німецької політики й незгод у середовищі єпископату виявилися марними. Ті дослідники й публіцисти, які твердять про “втрачений шанс” для формування помісної Української православної церкви, випускають з уваги чи свідомо ігнорують обережну позицію помісних православних церков і Константинопольської патріархії, які не могли не рахуватися з фактично найбільш чисельною і впливовою Російською православною церквою.

Тим часом Кремль впроваджував у життя власну стратегію в релігійній сфері. Злам, що настав у війні, необхідність створення широкого й міцного фундаменту для співпраці з союзниками по антигітлерівській коаліції вимагали хоча б декларативної відмови від гонінь на церкву, пошуку такої моделі взаємин з релігійними інституціями, яка могла б якщо не прикрасити, то хоча б не псувати імідж Радянського

Союзу в очах світової громадськості. До “зміни віх” у стосунках з церквою сталінську верхівку підштовхувала й та неприємна обставина, що нацисти зуміли (принаймні у зовнішніх виявах) повернути на свій бік значну частину духовенства й віруючих, створивши на окупованих землях кращі, ніж на радянській території, умови для розвитку релігійного життя. Не останню роль відіграло також прагнення використати авторитет і організаторський потенціал церкви для активізації патріотичних рухів та заходів, спрямованих на зміцнення обороноздатності країни. Однак не це, а далекоглядні стратегічні задуми Сталіна визначили “поворот” у зносинах з релігійними об’єднаннями. На користь цього свідчать “більшовицькі темпи”, запропоновані вождем для підготовки Собору РПЦ, — всього ... 4 дні. Під час зустрічі Сталіна з митрополитом Сергієм (місцєблюстителем патріаршого престолу), митрополитом Ленінградським Олексієм та екзархом України, митрополитом Київським і Галицьким Миколою було повідомлено про намір санкціонувати обрання патріарха РПЦ і зробити ряд кроків назустріч бажанням церкви: видання журналу, відкриття нових приходів, відродження духовних навчальних закладів тощо. На запитання вождя, якою буде титулатура патріарха, митрополит Сергій відповів: “Московський і всієї Русі”, а не “всієї Росії”, як це було за патріарха Тихона. Отже, і офіційна назва всієї церкви мала відповідати титулу першоієрарха — Руська православна. Увага на цьому акцентувалася не випадково: РПЦ прагнула зберегти вплив не лише на російські приходи, а й на весь східнослов’янський, “руський” простір. Ця лінія цілком лягала у фарватер внутрішньополітичного курсу Кремля, і церква мала стати одним з ефективних засобів досягнення мети⁷⁶⁸.

Собор відбувся 8 березня 1943 р. Його делегати одногласно обрали патріархом митрополита Сергія та окремою постановою відзначили “співчутливе ставлення” радянського уряду до церковних проблем і запевнили в тому, що РПЦ примножить зусилля у боротьбі за визволення батьківщини. У зверненні до християн усього світу учасники Собору закликали “об’єднатися в Ім’я Христа для остаточної перемоги над спільним ворогом у світовій боротьбі за зганьблені Гітлером ідеали християнства, за свободу, щастя і культуру всього людства”⁷⁶⁹.

14 травня 1943 р. урядовою постановою створено Раду у справах РПЦ при РНК СРСР. До компетенції цього органу входив попередній розгляд питань, які ставилися патріархом і вимогами рішень уряду СРСР; підготовка проектів нормативних актів, що торкалися діяльності РПЦ; нагляд за правильним їх втіленням у життя, подання до РНК СРСР висновків з питань життєдіяльності РПЦ; інформування союзного уряду про стан церкви на місцях; загальний облік культових споруд і духовенства тощо. Як бачимо, це був суто допоміжний, радчий орган, який не мав права приймати власні рішення і готував

матеріали для прийняття таких рішень органами влади. При урядах союзних республік та облвиконкомах запроваджувалися посади уповноважених Ради у справах РПЦ (РС РПЦ) з аналогічними функціями. Очолив РС РПЦ⁷⁷⁰ генерал-майор Г. Карпов, який займався у апараті НКВС роботою з “релігійниками”. Ще під час зустрічі з трьома митрополитами напередодні Собору Сталін демонстративно застерігав майбутнього “керуючого справами” РПЦ: “Тільки пам’ятайте: по-перше, Ви не обер-прокурор Синоду, а по-друге, своєю діяльністю більше підкреслюєте самостійність Церкви”⁷⁷¹. Та все це було дипломатичними реверансами. Кремль витворив структуру, яка взяла церкву під жорстокий контроль, а вся законодавча база, що з’являлася в наступні роки, перетворювала РПЦ на підзвітну, залежну на кожному кроці від примх влади інституцію.

У травні 1944 р. помер патріарх Сергій, і в листопаді було скликано Собор єпископів для вирішення питань, пов’язаних з обранням його наступника. Після закінчення роботи Собору перед архієреями виступив Г. Карпов. У своїй промові він констатував: духовенство переконалося, що “лише радянська влада здатна врятувати Вітчизну, а отже, врятувати і Російську православну церкву, якій загрожувала така ж небезпека рабства, знищення, як всьому російському”. Насичена ідеологічними фігурами лексика голови РС РПЦ за дипломатичним риштуванням приховувала твердо сформульовану тезу: лише за повної лояльності духовенства щодо режиму з’являться певні можливості для розвитку релігійного життя⁷⁷².

Тоталітарний режим не залишав релігійним організаціям жодної альтернативи: або вони мали прийняти запропоновані “правила гри”, або позбавлялися будь-яких перспектив. Певною мірою ситуацію для церкви полегшувало те, що вона мала давні традиції патріотичних діянь в часи воєн, які вела Російська імперія. Радянське керівництво хотіло скористатися додатковими можливостями впливу на маси, утримуючи при цьому всі важелі у своїх руках. Духовенство РПЦ взяло активну участь у боротьбі проти наці-фашизму, підтримці військових зусиль радянського уряду.

Особливо тішило Кремль те, що патріотичні пастирські послання від імені архієреїв РПЦ апелювали до свідомості “руського народу”, адже для РПЦ єдність “руського народу” тотожна єдності церкви. Ідеологічні зусилля духовенства підкріплювалися відчутним матеріальним внеском до фонду охорони. Збіркові компанії продуктів, одягу, взуття, речей широкого вжитку, коштовностей, грошей, підписка на військові позики, догляд за пораненими і хворими червоноармійцями у шпиталях, адресне перерахування коштів на спорудження танкових колон і авіаційних ескадриль — у цих та інших акціях православні священники та їх прихожани брали справді масову участь. З початку війни до 1 липня 1944 р. духовенство й віруючі РПЦ на тери-

торії УРСР пожертвували у фонд оборони понад 15 млн крб. готівкою і 4,5 млн крб. продуктами харчування і речами⁷⁷³. Протягом першого півріччя 1945 р. прихожани православних приходів та їх пастирі зібрали в ході патріотичних акцій понад 22,5 млн крб.⁷⁷⁴ Значні особисті внески зробили архієпископи Дніпропетровський, Запорізький — Андрій, єпископ Вінницький — Максим і його наступник Варлаам, інші архієреї. По закінченні війни 15 єпархіальних архієреїв та екзарх України Іоанн були нагороджені медаллю “За доблесну працю в роки Великої Вітчизняної війни”. Такої ж нагороди були удостоєні десятки представників рядового кліру⁷⁷⁵.

Не дуже щедра на нагороди влада (кожен кандидат на медаль проходив справжнє “чистилище” перевірок і узгоджень) віддячила тим, хто особливо відзначився на ниві патріотичного діяння. Та в деяких випадках на відзначення заслужили ті, хто виконав делікатну місію ліквідації поліконфесійності в Україні, уніфікацію церковного життя.

Звичайно, Сталін і на думці не мав перетворювати РПЦ на “державну церкву”, адже його ідеалом була “слухняна” й цілком контрольована інституція. Ідея єдності РПЦ, відсутність інших православних конфесій “працювали” на гасло “суспільно-політичної єдності радянського народу”. Те, що в даному випадку існував релігійний підтекст, зовсім не становило проблеми, адже більшовицька ідеологія безроздільно панувала в суспільстві й релігійний світогляд як серйозний чинник не сприймався.

Перейшовши на “ручне управління” РПЦ, Сталін на власний розсуд, коли це диктувалося внутрішньо- і зовнішньополітичною ситуацією, дозволяв церкві робити ті чи інші кроки. Лише через 8 місяців після смерті патріарха Сергія, у січні 1945 р., він дозволив провести Помісний собор РПЦ. Закінчувалася війна, і лідеру СРСР потрібна була сприятлива, прихильна зарубіжна громадська думка про демократичні зміни в СРСР, аби впевненіше почуватися за столом переговорів, за яким вирішувалася повоєнна доля світу. Рівень зарубіжного представництва (на Собор в якості гостей прибули три патріархи, представники інших помісних православних церков з Європи, США, Близького Сходу), широке пабліситі, характер прийнятих документів і сам факт обрання нового патріарха продемонстрували, що радянський вождь досконало розставляв акценти й розподіляв ролі. Так, саме майбутній патріарх — митрополит Ленінградський Олексій — доповідав на Соборі про патріотичну діяльність Православної церкви в роки війни.

А в цей час за парадною завісою “симфонії” між державою і церквою (так традиційно називалися гармонійні стосунки між власними і релігійними структурами) розгорталися інші, далекі від ідилічних події.

Одним з головних завдань апарату уповноважених РС РПЦ на території України стали облік та реєстрація культових споруд, релігійних громад і духовенства. До максимуму збюрократизована й ускладнена процедура “легітимізації” релігійних інституцій стала знаряддям від сепарування “неблагонадійних”, “колаборантів”, “націоналістів” — всіх, хто так чи інакше порушив вірність сталінському режиму в період окупації. Головним об’єктом уваги “сусідів” (на партійно-радянському жаргоні — чекістів) стали автокефалісти: священники, приходський актив, архієреї. На середину 1944 р. в 14 областях УРСР було взято на облік 2533 храми патріаршої орієнтації, 98 — обновленської та 97 — автокефальної⁷⁷⁶. На кінець III кварталу вже по 22 областях (без Волинської і Тернопільської) на обліку стояло 4656 діючих храмів патріаршої орієнтації, 102 — обновленської і лише 69 — автокефальної⁷⁷⁷. До початку січня 1945 р. на обліку перебувало всього 36 культових споруд УАПЦ, 24 священники і 14 псаломщиків⁷⁷⁸. Всі єпископи виїхали за кордон або зреклися сану під страхом репресій з боку радянських властей. Різке скорочення кількості автокефальних приходів і духовенства пояснювалося їх переходом під юрисдикцію Московської патріархії. Вибору в них не було: режим “ламав хребта” автокефальному рухові, подаючи його в контексті співпраці з окупантами й “українськими буржуазними націоналістами”. Оскільки ще Собор 1943 р. засудив УАПЦ як розкольницьку організацію, вона мала бути ліквідована, а священники — залишатися на службі в суцільному сані лише після перерукопкладання і переходу під юрисдикцію РПЦ.

Непокірних чекав суд — “швидкий і неправий”, аби залякати інших. Так, у серпні 1944 р. двоє автокефальних священників Дніпропетровщини були засуджені до вищої міри покарання, 17 — до 10—20-річних термінів ув’язнення за кримінально-політичними звинуваченнями⁷⁷⁹. Велику групу пастирів УАПЦ, що відмовилися визнавати вказівки Кіровоградського архієрея (деякі з них відкрито називали себе “українськими націоналістами”), відлучили від служби чи репресували⁷⁸⁰. За інформацією, яка надійшла до уповноваженого РС РПЦ по Київській області Федотова, серед колишніх перерукопкладених автокефалістів ширився заклик: “В купі, хлопці, держімося, не забувайте української апостольської церкви, визволяйте один одного”⁷⁸¹. А у звіті уповноваженого РС РПЦ по УРСР П.Ходченка за II квартал 1944 р. зазначалося, що автокефалісти Київщини звинувачували «московських тихонівських вовків у ненависті їх, українців, не хочуть, щоб вони молилися рідною мовою, віднімають у них приходи, вимагають та б’ють їх, ображають “самосвятами”, пропонують переосвячуватися, за що беруть великі гроші. ...У свою чергу православні священники не залишаються в боргу. Вони кажуть, що автокефалісти за німців “жити їм не давали”. Вони, мовляв, писали доноси

на православних священників у гестапо, передавали їх до рук гітлерівців і т.п.»⁷⁸². Взаємні звинувачення (настільки ж гіркі, наскільки незрідка й справедливі) збуджували віруючих, відлунювалися глухим спротивом примусовому з'єднанню з РПЦ або ж осудом дій автокефалістів в період окупації.

І все ж сили були нерівні. Якась частина українського духовенства зневірилась у можливості відродження УАПЦ в умовах сталінського режиму, інші змирилися з поразкою і, задовольнившись дозволом екзарха України вести богослужіння українською мовою, переходили під омофор Московської патріархії.

Єдиний “православний простір” на території України у сприйнятті Сталіна та його оточення явно дисонував з наявністю Української греко-католицької церкви. Не зумівши вирішити “уніатську проблему” під час першої радянзації західноукраїнських земель, Кремль не змінив свого ставлення до цієї конфесії після вигнання гітлерівців з території України. Виразною національною позицією, лояльним ставленням до окупантів і несприйняттям більшовицьких методів управління державою УГКЦ підписала собі вирок.

Усвідомлюючи, що несе друга радянська країна, керівництво греко-католицької церкви вживало заходів до поліпшення стосунків з владою. У грудні делегація УГКЦ на чолі з Климентієм Шептицьким побувала в Москві на прийомі в Раді у справах релігійних культур при РНК СРСР (РСРК)⁷⁸³, де передала 100 тис. крб. у фонд Червоного Хреста і висловила запевнення у лояльності до режиму. Передбачаючи можливий розвиток подій, посланці уніатської громадськості переконували можновладців, що “Західна Україна понад 300 років живе відмінним від Східної України життям і що внаслідок цього у неї інші звичаї, життя і релігія, а тому необхідно зміну робити обережно...”⁷⁸⁴.

Та це не справило жодного враження на тих, хто в цей час уже почав втілювати в життя широкомасштабний план ліквідації УГКЦ. В інший час цю проблему більшовики розв'язали б за спрощеною схемою, юридично заборонивши церкву й репресувавши ієрархію та клір. На завершальному етапі війни Сталін обрав підступнішу тактику, намагаючись розвалити Уніатську церкву зсередини.

Антиунійну акцію доручили проводити Раді у справах РПЦ, а не РСРК, що також виказує її сутність і спрямованість. У середині березня Г. Карпов виклав Сталіну конспект плану заходів, серед яких звертають увагу на себе такі: організація у Львові православної єпархії на чолі з єпископом-українцем; надання їй одного з греко-католицьких соборів; розповсюдження спеціального звернення (українською і російською мовами) до уніатського духовенства і пастви; формування ініціативної групи, що “повинна декларативно заявити про розрив з Ватиканом і закликати уніатське духовенство до переходу в право-

слав'я"; створення у Львові та Луцьку православних братств, які мали вести роботу по зміцненню православ'я і "протиставленню його католицизмові".

Щоб зменшити до мінімуму можливість організованого спротиву, 11 квітня 1945 р. проведено арешти провідних діячів УГКЦ: митрополита Й. Сліпого, єпископів М. Будки, М. Чарнецького, Г. Хомишина, І. Лятишевського, багатьох священників.

Ідеологічну атаку на УГКЦ започаткувала стаття Я. Галана (В. Росовича) "З хрестом чи з ножем?" у "Вільній Україні".

Наступним кроком стало призначення на Львівсько-Тернопільську єпархію РПЦ київського священника М. Оксіюка, швидкоруч хіротонізованого в єпископи у Москві під чернечим ім'ям Макарій.

Нарешті, розпочала свою діяльність "Ініціативна група" на чолі з о. Г. Костельником. 28 травня 1945 р. разом з оо. М. Мельником і А. Пельвецьким він підписав звернення "До всесесного греко-католицького духовенства в західних областях України", в якому оцінювалася роль унії в історії українського народу і з'ясовувалася мета "Ініціативної групи" — "довести греко-католицьку церкву до возз'єднання з усією всеруською православною церквою"⁷⁸⁵. Отримавши від РСРПЦ статус "тимчасового церковно-адміністративного органу", "Ініціативна група" стала своєрідною "п'ятою колоною" в тілі УГКЦ.

Підвищену активність виявляли й православні архієреї. Єпископ Макарій у спеціальному посланні закликав уніатів "повернутися у православну церкву, пам'ятаючи пролиту за неї кров"⁷⁸⁶. Патріарх Олексій у травні 1945 р. оприлюднив послання "До пастирів та віруючих Греко-католицької Церкви, мешканців західних областей Української РСР", також переконував адресатів "відмовитися від послуженства Ватикану і повернутися в лоно православ'я"⁷⁸⁷.

Пропагандистські кроки підкріплювалися організаційними: замість непоступливих уніатських священників, які залишали приходи, Москва призначала православних пастирів. Роботу братств покладали на колишніх активістів цих інституцій, що лишилися в живих. Однак, за словами керівництва РСРПЦ, їх русофільські настрої відлякують уніатів так само, як з пересторогою сприймається приїзд надісланих патріархією священників і єпископів. Однією з причин такого ставлення місцевого люду було знання української мови, байдужість до національних почуттів. Тому П. Ходченко рекомендував керівництву РПЦ надсилати українських пастирів, яким легше було б здобути авторитет серед уніатів.

"Переконання силою" діяло не на всіх греко-католицьких парохів. Так, о.Василин з с. Требухів Гусятинського району на Тернопільщині закликав прихожан: "Ми мусимо держатися нашої віри, не при-

ймайте віри, яку вам нав'язують. Нехай нас забивають, а ми мусимо держатися.” А о. Черняк з райцентру Копичинці радив своєму колезі о. Гунчаку не виїжджати з села і не агітувати за злиття з РПЦ, “бо через два-три тижні Рад не стане, а ми тоді будемо зрадниками перед своїм народом”⁷⁸⁸. За доносами о.Василин був арештований. Протягом останньої чверті 1945 р. така ж доля спіткала 19 уніатських пастирів у Львівській та 35 — у Дрогобицькій областях⁷⁸⁹.

У вересні 1945 р. П. Ходченко одержав листа від секретаря “Ініціативної групи” С. Хруцького, в якому вказувалися фактори, що перешкоджали злиттю УГКЦ й РПЦ. Серед них було і побоювання, що антиуніатська акція спричинить до русифікації Галичини (серед мирян часто можна було почути сентенції на зразок: “Не варто зривати з Римом, щоб з’єднатися з Москвою”). Хруцький вважав, що “місцевого єпископа з греко-католиків ніяк не може заступити єпископ Львівський Макарій, бо хоч він українець за походженням, в очах народу і духовенства греко-католицького він є чужий і своїм одягом та зовнішністю, і своєю відправою Служби Божої”. Автор листа повідомляв, що єпископ Макарій, не маючи кафедрального собору, “відправляє в єдиній у Львівській російській церкві (де Служби Божі правляться в церковнослов’янській мові з російською вимовою, а не з місцевою, традиційною, українською вимовою). І тому досі єпископ Макарій не репрезентує собою української православної церкви”, а його перебування у Львові не допомогло, а швидше зашкодило антиуніатській акції⁷⁹⁰.

Шляхом шантажу, тиску, репресій режим примусив більшість уніатських священників приєднатися до “Ініціативної групи”. На 1 жовтня 1945 р. на об’єднання з РПЦ “погодилися” 85 % пастирів Дрогобицької, 79 % — Львівської, 55 % — Станіславської, 69 % — Тернопільської областей⁷⁹¹. Всього з 2 тис. уніатських пастирів на кінець 1945 р. на свободі залишалося 1227, 997 з них підтримали об’єднання⁷⁹².

У кінці лютого 1946 р. екзарх України Іоанн прийняв делегацію на чолі з лідерами “Ініціативної групи”. У Києво-Печерській лаврі відбувся постриг оо.Пельвецького й Мельника в ченці, а у Володимирському соборі — наречення їх єпископами. Разом з ними ще 13 священників прийняли православ’я.

Брак єпископату створив проблеми для канонічності об’єднавчої акції, тому її фінал покладався на “новоспечених” архієреїв.

8 березня 1946 р. у храмі Св. Юра розпочався сумнозвісний Львівський Собор. Вибір саме цієї церкви мав підкреслити легітимність церковного форуму, але водночас мав єзуїтський підтекст: Москва завдавала останнього удару УГКЦ в її серці — кафедральному соборі. Виступаючі одногосно засудили “церковну унію як історичну

зраду церкви і українському народові й закликали до розриву з Ватиканом і возз'єднання з руською православною церквою”⁷⁹³.

Наступного дня понад 200 священників відреклися від унії і перейшли у православ'я під час спеціальної відправи. Учасники собору прийняли тексти звернень до патріарха Олексія, місцєблюстителя патріаршого престолу в Константинополі, до духовенства й віруючих Західної України, до Сталіна і Хрущова. У відповідь митрополит Іоанн зачитав грамоту патріарха Олексія російською мовою, а єпископ Макарій — українською про возз'єднання уніатів з РПЦ в лоні останньої.

Міжнародний резонанс на діяння псевдособору мав здебільшого негативний характер. Вітальні телеграми патріархові Олексію надіслали тільки екзарх Болгарії Стефан, архієпископ Карпато-Русі з Нью-Йорка та архієпископ Корнилій з Вільно⁷⁹⁴.

Репресії щодо уніатського духовенства засудили Венстмінстерський кардинал Гріффін, єзуїт Мартіндейл у публікації в англійській “Таймс”, представники інших конфесій, керівники Української католицької церкви в Канаді, Української автокефальної та Української православної церкви у Америці заявили протест з приводу “злиття” УГКЦ з РПЦ⁷⁹⁵.

Своєрідно виявляло протест проти собору, у який було ліквідовано впливову конфесію, націоналістичне підпілля. Протягом усієї антиунійної акції повстанці й есбісти намагалися утримати місцевих парохів від участі в ній. Відступників попереджали, а потім карали, причому часто не зупинялися перед фізичною ліквідацією священнослужителів. Бойовики СБ вбили о. М. Шрвала з о. Хоцевським, о. Білика, о. Бобиляка і багато інших, які з різних причин перейшли у православ'я і продовжували служити⁷⁹⁶.

По-різному реагувала на зміни греко-католицька паства. Звісно, нікому не подобалися дії радянських властей, які брутально тиснули на їх душпастирів і самі громади. Але спорідненість обрядів і поміркована позиція настоятелів поступово робили свою справу: простий віруючий люд змирився з новою ситуацією, розуміючи, до чого веде протидія. І навіть тиск з іншого боку — самостійницького підпілля, яке зазнавало все більших втрат, не зміг зупинити цей процес.

У Закарпатті для ліквідації унії було обрано дещо іншу тактику, ніж у Галичині. Тут радянська влада застосовувала метод повільного, але неухильного знекровлення Греко-католицької церкви.

З приходом Червоної армії населення краю, приєднане до унії за 20 років до того, почало стихійно повертатися до віри батьків. Це співпадало з активізацією зусиль православної Мукачевсько-Пряшівської єпархії, спрямованих на відновлення свого впливу в регіоні. У грудні 1944 р. до Москви прибула делегація єпархії на чолі з ігуменом Феофаном Сабовим. У петиції, переданій патріархові Олексію і Св.

Синоду РПЦ, містилися поміж іншими й такі пункти: 1) щоб РПЦ підтримали перед Синодом Сербської православної церкви клопотання про перехід Мукачевсько-Пряшівської єпархії у канонічне підпорядкування Московській єпархії; 2) щоб РПЦ, а також радянські цивільні та військові власті сприяли їм у перерозподілі церковного майна між православними й уніатськими приходами; 3) щоб РПЦ надала матеріальну підтримку Мукачевсько-Пряшівській єпархії⁷⁹⁷.

Камуфлюючи інтерпеляціями про живий історичний зв'язок Карпатської Русі з Великою Руссю цілком прагматичні інтереси, православна ієрархія підтримувала курс “русинської партії” на приєднання Закарпаття до складу СРСР. Бажання одержати підтримку з боку влади й могутньої Московської патріархії підштовхувало православну верхівку до злиття з РПЦ.

До юридичного врегулювання статусу Закарпаття Рада у справах РПЦ надсилала керівництву Народної Ради Закарпатської України (НРЗУ) вказівки здійснювати антиунійну акцію “знизу”, нібито самостійно. Угода про розмежування кордонів з Чехословаччиною розв'язала Москві руки і дозволила діяти без камуфляжу. В листопаді 1945 р. П. Ходченко відверто писав Г. Карпову: “Тепер, коли договір з чехословацькою державою на возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною ратифікований і, таким чином, з цього моменту Закарпатська Україна відходить і політично під наш вплив, всі ці неформальності будуть ліквідовані, тобто припиняться свавільні зносини греко-католиків — священиків і єпископа Ромжі через чехословацьких католиків з Ватиканом, припиняться виконання ними папської пропаганди та впровадження його заходів на території Західної України”⁷⁹⁸.

У заключній фазі ліквідації Уніатської церкви в Закарпатті на авансцену вийшов о. Іриней (М. Кондратович). За сприяння архієпископа Макарія, що спеціально прибув зі Львова, о.Іриней і 35 його однопумців у 1949 р. здійснили інсценізацію “добровільної самоліквідації” унії. На конфесійній карті України зникли останні осередки Греко-католицької церкви⁷⁹⁹.

Лінія Сталіна у сфері культів була складовою його зовнішньо- і внутрішньополітичної стратегії. Уніфікація релігійного життя диктувалася необхідністю консолідації “радянського народу” довкола партії в тяжкі роки війни та відбудови. Цементування “братніх народів” здійснювалося, крім іншого, шляхом ліквідації релігійних об'єднань, представники та лідери яких заявляли власну позицію в питанні про майбутнє українського народу. Духовенство УАПЦ й УГКЦ в основній своїй масі поділяло погляди самостійницького табору про необхідність боротьби за суверенну Українську державу. Подолання сепаратистських тенденцій у Кремлі не уявлялося можливим без нейтралізації

впливу опозиційних церковних ієрархій. Соборизація по-сталінськи в поєднанні з чекістськими операціями дали очікуваний результат: РПЦ стала єдиною конфесією на території України, що стало ще одним символом “непорушної дружби російського й українського народів”, а також свідченням того, що Сталін майже завжди досягав поставленої мети.